

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Urbán Péter

*Az önreflexió mintázatai Nemes Nagy Ágnes
költészetében*

című doktori (PhD) értekezésének tézisei

Témavezető:

Dr. Horváth Kornélia

habil. egyetemi docens

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Vezető: **Dr. Szelestei Nagy László**

DSc. egyetemi tanár

Modern irodalomtudományi műhely

Vezető: **Dr. Horváth Kornélia**

habil. egyetemi docens

A kutatás előzményei, problémafelvetés

Nemes Nagy Ágnes költészetét vizsgálva egy olyan diskurzusba kapcsolódunk be, amelynek kérdésfelvetései közül kiemelkednek az e költészetet különböző olvasási, elméleti vagy ideológiai elvárások irányából hagyományosnak mondott „vallomásos lírával” szemben definiálni igyekvő megközelítések. E meglátások kezdetben a hol elítélően, hol elismerően használt *intellektualitás*, majd a tágan értett *tárgyiasság* vagy *objektív líra*, illetve a *mítosz* fogalmában kristályosodtak ki. Feltételezésünk szerint e befogadástörténeti folyamat úgy alakulhatott ki, hogy azokat a mozzanatok (a személytelenebb megszólalásmódot, a szokásosnál magasabb fokú absztrakciót, a filozófiai mélységű kérdéseket, valamint magának az észnek és a gondolkodásnak a tematizálását), melyeket a kritika a *Kettős Világban* című kötet esetében az intellektuális költészet jellemzőiként ismert fel, a *Napfordulóban* – nem kis részben a költői önértelmezés jelentős hatásának is köszönhetően – már az objektív líra konstitutív tényezőiként azonosította. Így fordulhatott elő, hogy Nemes Nagy Ágnes kapcsán az *objektív líra* terminus sajátos tág értelemben történő használata vált gyakorlattá, amely eredetileg attól idegen jegyeket is a fogalom hatáskörébe rendel. Ide sorolható végül az *Ekhnáton*-ciklus által motivált, ám később a teljes lírai életműre kiterjesztett olvasat, amely a *mitikus költészet* kategóriájában találja meg e költészet átfogó leírásának lehetőségét.

Értekezésünk vizsgálódásai arra vállalkoznak, hogy Nemes Nagy Ágnes lírai életművét az irodalmi szöveg tág értelemben vett önreflexivitásának aspektusából olvassák újra. Ma már aligha vonható kétségbe az a számos, dolgozatunkban is hivatkozott elméleti alapvetés részét képező megállapítás, hogy a szöveg önmaga megalkotottságát, fiktív voltát és nyelviségét (materialitását) feltáró funkciója az irodalmi nyelv konstitutív tényezői, az őt más beszédmódoktól megkülönböztető jegyei közé sorolandó. Annak ellenére, hogy meggyőződésünk szerint az iménti meghatározás szerint értett önreflexió Nemes Nagy Ágnes versei esetében különösen is termékeny interpretációs szempontnak ígérkezik, a kritikai recepció mindeddig eltekintett a műveknek ebből az irányból történő megközelítésétől. A problémakörre már az a szembeötlő körülmény is ráirányítja a figyelmünket, hogy Nemes Nagy Ágnes alább még említendő, az irodalomelméleti kérdések feszegetése mellett gyakran saját műveit is értelmező esszéi számos helyen maguk is tematizálják az adekvát költői megszólalásnak a nyelvi anyag korlátaiban megtapasztalt problémáit. Ezt az észrevételt nyomatékosítja, hogy mindez a későmodernség más alkotóinál is (pl. Weöres Sándor vagy Pilinszky János) centrális kérdésként jelentkezik.

A recepciótörténeti előzmény hiányán túl munkánk során azzal a problémával is szembesültünk, hogy bár a magyar irodalomértés – különösen az epikus művek olvasása során – egyre inkább számol a szöveg önreflexív vonatkozásaival, nem áll rendelkezésünkre egy, az e területen tett megnyilatkozások fogalmi

háttérét biztosító egységes terminológia. Ennek megteremtése értekezésünk kereteit is meghaladja, viszont dolgozatunk reflektált, tudatos fogalomhasználata szempontjából megkerülhetetlenek találtuk az ide vonható terminusok tartalmának és eredetének tisztázását. Ebből a szempontból különösen is hasznosnak mutatkozott a német irodalomtudományban, elsősorban Werner Wolf és Eva Müller-Zettelmann nevéhez fűződő kutatások eredményeképpen kidolgozott szisztematikus fogalmi háló megfontolása, még akkor is, ha az dolgozatunk látásmódjával nem minden esetben bizonyult összeegyeztethetőnek.

Értekezésünk célja tehát egyfelől az életműnek ebből a sajátos aspektusból történő reinterpretációja, másfelől azonban az is szándékunkban állt, hogy ezen újraolvasó funkció mellett a „Nemes Nagy-kánon” egyfajta kiszélesítésének érdekében olyan műveket is nagy hangsúllyal vonjunk be a vizsgálódás körébe, amelyek szakirodalmi reprezentációja mindaddig meglehetősen szerénynek mutatkozott. Ez utóbbi versek közül elsősorban a költő által az Újhold Évkönyvben közölt, ám kötetbe már nem illesztett *Falevel-szárakat*, illetve Nemes Nagy utolsó versei között számon tartott *Istenről* című költeményt kell kiemelnünk, de ebből a szempontból is fontosnak bizonyul a hagyatékból előkerült szövegekkel való részleges számvetés is.

A követett módszertan

A lírai életmű vizsgálatát két nagyobb egységben végeztük el. Az első, e költészet egészét szem előtt tartó egységben egy-egy jellegzetes mozzanat, a költőszerepben megszólaló lírai én, a szó, az írás, illetve a beszéd fogalmában metaforizálódó nyelv, a fa, a mértékvétel, valamint a szövetszerűség motívuma felől közelítünk az életműhöz, és néhány költemény részinterpretációjával, valamint számos példával támasztjuk alá, hogy a költészet kérdése (a kimondhatóság problematizálása, a szöveg önmaga megalkotottságát, fiktív voltátfeltáró gesztusa) gyakran explicit módon egy „rendsztudatos beszélő” révén vagy e motívumokon keresztül íródik a szövegekbe.

A második egység öt költemény részletes és többszintű megközelítésen alapuló interpretációját tartalmazza. Az elemzendő versek kiválasztásánál egy olyan reprezentativitásra törekedtünk, amely révén teljesülhet mind az életmű újraolvasására, mind a kánon kiszélesítésére irányuló célkitűzésünk. A költészetet magát explicit módon tematizáló versek körét vizsgálva megkerülhetetlen, hogy számot vessünk az itthon Horatius híres költeménye nyomán az *ars poetica* terminussal jelölt verstípussal. A Nemes Nagy Ágnes-költészet egyik költői hitvallásként olvasott darabjának, a *Mesterségemhez* című ódának az elemzésével arra szándékozunk rámutatni, hogy a fenti, elsősorban a szöveg tematikus kijelentéseire koncentrááló fogalmakkal lefedett jelenségek pusztán előrejelzik az alkotás kérdéseinek a vers retorikai megszervezettségében kódolt

implicit „tematizálását”, amelyet az aposztrophé alakzatának a „mesterség” megszólításához kötött teljesítményében, a szubjektum megalkotásában, majd lebontásában érhetünk tetten.

Nemes Nagy Ágnes lírájával foglalkozva viszonylag hamar szembesülünk azzal a körülménnyel, hogy a költészet kérdései gyakran az ember sajátos léthelyzetének problémájához kötődően, azzal összefonódva jelennek meg. Ez a heideggeri filozófia hatását is magán viselő kettős tapasztalat többek között e költészet egyik legjellemzőbb, mindvégig jelen lévő motívumában, a vágyakozás képzetében metaforizálódik. Ennek bemutatását tűzi ki célul a vágyat mint a szerelem teljes beteljesülésének lehetetlenségét problematizáló *A szomj*, illetve az Isten után sóvárgó ember egyfajta imájaként olvasható *Istenről* című költemények interpretációja.

Ugyancsak egy ontológiai tapasztalat metaforikus megnevezése alkotja Nemes Nagy Ágnes emblematikus versének, a *Közötnék* a címét is. A költeményt értelmező fejezetünk középpontjában azonban elsősorban nem ez, hanem e radikálisan nominális stílusú, illetve a grammatikai hiány eszközét kihasználva végletesen elliptikus szerkesztésű, felsorolásszerű szöveg retorikája, valamint a nyelvi megszervezettsége áll, amely őt a megnevező funkciót betöltő szó működésével teszi rokoníthatóvá.

A zárófejezet Nemes Nagy Ágnes egy csaknem „elfelejtett” költeményét, a *Falevél-szárakat* olvassa újra. A szöveg kapcsán szembe kell néznünk a klasszikus kategóriákban gondolkodó olvasót zavarba ejtő műfajjal, a prózákölteménnyel is. A *Falevél-szárakat*

elsősorban Wolfgang Iser alapvető teoretikus írásának nyomán a jel megalkotásának és olvashatóságának problémája felől interpretáljuk.

Dolgozatunk elméleti háttérét elsősorban azok a teoretikus megfontolások adják, amelyek a jelentés megalkotását a költői nyelvre koncentrálva, a szöveg és az olvasás munkájának közös teljesítményétől várják, és a nyelven kívüli tényezőket, mint például a szerző életrajzának vonatkozásait igyekeznek háttérbe szorítani. Különösen sokat merítettünk Wilhelm von Humboldt és követője, Alekszandr Potebnya a nyelvre teremtő erőként (*energeiaként*), külső és belső forma egységeként tekintő nyelvszemléletéből, az orosz formalista iskola képviselőitől, elsősorban Jurij Tinjanovnak a versritmus jelentésképző szerepéről alkotott felfogásából, Wolfgang Iser *Fikcióképző aktusok* című tanulmányából (főképp annak az irodalmi szöveg „határsértő” jellegét, illetve a szövegbe „szelektált” és „kombinált” valóságalelemek jellé válásának folyamatát, illetve az irodalomnak a saját fikcionalitását feltáró gesztusait bemutató részleteiből), Paul de Mannak az irodalmi nyelv grammatikai és retorikai működésmódját rendkívül inspiratív módon szembeállító értelmezői megközelítéséből, valamint a vele sok szempontból rokon álláspontot képviselő Jonathan Culler aposztrophé-fogalmából.

Az objektív líra kategóriájának kiemelkedő recepciótörténeti szerepe már határozottan felvetette Nemes Nagy Ágnes esszéinek, illetve a saját műveiről tett egyéb megnyilatkozásainak hatására vonatkozó kérdést. Mint ismeretes ugyanis, Nemes Nagy Ágnes a legutódatosabban alkotó és a legtekintélyesebb elméleti műveltséggel rendelkező költők közé

tartozik, aki betekintést enged költői munkamódszerébe, és gyakran értelmezi saját költeményeit is. Dolgozatunkban a szerző öninterpretációira mint a szövegek *egyik* lehetséges olvasatára tekintünk, és igyekszünk elkerülni azt kétségkívül csábító és a Nemes Nagy-kritikában nem példa nélkül való hozzáállást, amely a saját gondolatmenetet nem tudja kivonni az esszék hatása alól, és a szövegértelmezéseket szinte teljes mértékben azoknak rendeli alá. Ugyanakkor a Nemes Nagy Ágnes teoretikus indíttatású írásaiban kibontakozó modern költészetszemlélet „háttérének” felvázolása a dolgozatunk érdeklődésének homlokterében álló problémák szempontjából is hasznosnak bizonyult, ezért egy fejezet keretében jónak láttuk a prózai munkák súlypontját jelentő kérdéskörök (a vers definíciói, a költői kép, a szó szerepe, valamint a versritmus jelentésképző funkciója) rövid végiggondolását.

Az új eredmények

Megítélésünk szerint Nemes Nagy Ágnes költészetének dolgozatunkban végrehajtott újraolvasása meggyőzően igazolja, hogy a versszövegeknek a fenti értelemben vett önreflexiója nem pusztán helyenként tetten érhető jelenség, hanem olyan általános, az életpálya minden szakaszában egyforma intenzitással megjelenő tapasztalatként van jelen, amely interpretációink középpontjába állítva e líra kezdettől fogva megsejtett, ám mindaddig alig tudatosított arcát rajzolja ki előttünk. Úgy véljük, éppen ez az életműről alkotott, új megközelítési módot alkalmazó, ám kifejezetten átfogónak szánt kép teszi alkalmassá munkánkat arra, hogy egyfajta *poétikai monográfiaként* váljon olvashatóvá. Ezt a szerepet igyekeztünk erősíteni egyfelől a fent bemutatott koncepcióbeli döntéseinkkel (a példaanyag reprezentativitása, az értelmezések komplex volta, a „Nemes Nagy-kánon” kiszélesítésének szándéka, a hagyatékból előkerült szövegeknek a vizsgált versek körébe történő reflektált bevonása stb.), másfelől azzal is, hogy gondolatmeneteinket hol egyetértően, hol kritikával élve, de minden esetben a recepció eddig elért eredményeihez viszonyítva fogalmaztuk meg. Itt említendő az *Intellektuális költészet – objektív líra – mítosz* című fejezet, amely elsőként vet számot a recepció e három, leginkább meghonosodott fogalmával jelölt olvasási modellekkel mint egymással szervesen összefüggő, és az alkotói önértelmezéstől sem teljesen független kategóriákkal.

Már a Nemes Nagy Ágnessel készült beszélgetések során is említést nyert az a tény, hogy e költészetben kimutatható egyes motívumok meghatározó jelenléte. Néhány kivételtől eltekintve azonban nem került sor ezek szerepének alapos vizsgálatára. Dolgozatunk e hiányosságot részben pótolva a *szó*, a *beszéd*, az *írás*, a *fa*, a *mértékvétel*, a *formaadás*, a *szöveg*, valamint a *vágyakozás* motívumának részletes vizsgálatát végzi el. Meggyőződésünk szerint nem lehet véletlen, hogy a legjellemzőbb motívumokban gyakran magának a költészetnek a kérdései metaforizálódnak. (Az értekezésben tárgyalt motívumok sorát természetesen termékeny módon folytathatnánk: *angyal*, *madár*, *víz*, *látás* stb.) A versek nyelvi-retorikai megszerveződésére koncentrálnó interpretációk világossá teszik azt az eddig kevésbé reflektált, de Nemes Nagy költészetére oly jellemző körülményt, hogy a szövegek jelentése épp e metaforikus mozgásokban jön létre, és – mint számos helyen utaltunk rá – sokszorozódik meg. Mindez akkor válik dolgozatunk fő kérdésfelvetése szempontjából különösen termékeny megközelítéssé, amikor a „retorikai” és a „grammatikai” olvasat „egymást aláásó” játéka (amelyet Paul de Man magával az irodalommal azonosít) helyezi előtérbe a vers megalkotottságát, irodalmi voltát.

Ismereteink szerint mindeddig példa nélküli vállalkozás a dolgozat függelékében helyet kapó Nemes Nagy költeményeire vonatkozó szakirodalmi bibliográfia és idézettségi mutató, amely amellel, hogy aze tárgykörben napvilágot látott munkák közül a legfrissebb összeállítás, új módon is hasznos segédanyaga lehet a Nemes Nagy-líra kutatása számára. A költemények szakirodalmi

reprezentációjának súlyozott mutatója ugyanis nemcsak egy-egy mű kutatási előzményének feltárását teszi jelentős mértékben egyszerűbbé, hanem azzal egy időben, hogy megfigyelhetővé teszi a versek idézettségben (és a rájuk vonatkozó gondolatok mélységében) megmutató „kánont”, illetve annak az idők során bekövetkező esetleges módosulásait, kirajzolja az életmű eddig fel nem tárt területeinek körvonalait is. Külön tanulmányt érdemelne a Nemes Nagy-recepció e mutató által felszínre hozott jellegzetességeinek elemző bemutatása is.

Nemes Nagy Ágnes költészetének vizsgálatán túlmutató eredményként tarthatjuk számon a lírai szöveg önreflexiójára vonatkozó elméleti háttér felvázolását, különösen a német irodalomtudomány e téren elért eredményeinek végiggondolását. Az elsősorban Werner Wolf és Eva Müller-Zetelmann által kidolgozott tipológiai kísérlet magyar nyelven való hozzáférhetősége a további kutatás számára is hasznos anyag lehet. E modell – bár nem volt célunk, hogy meglehetősen szétágazó terminológiáját adaptáljuk szóhasználatunkba – számos inspiratív meglátással gazdagította interpretációinkat. A németnyelvű szakirodalomban való kutatásaink az *ars poeticáról* szóló gondolatmenet tekintetében is gyümölcsözőnek bizonyultak, amikor abban a *poetológiai líra* fogalmával jelölt megfontolások eredményeit is figyelembe vettük.

A fentiek mellett mindvégig arra törekedtünk, hogy a részletesen tárgyalt problémák mellett jelezzük azokat a dolgozatunkhoz lazábban kapcsolódó pontokat is, amelyeknek az alaposabb vizsgálata még hasznos eredményeket ígér e költészet

kutatása számára. E kitekintő funkciójú utalások közül is kiemelendő a Nemes Nagy Ágnes-líra vizsgált vonatkozásainak irodalomtörténeti szituáltságára, a hagyatékból előkerült (és folyamatosan előkerülő) művek státusára, az esszék mögött sejthető irodalomelméleti olvasottság feltérképezésére, valamint az életműnek a kortárs (és posztmodern) lírában kimutatható hatására vonatkozó kérdésfeltevés. Reményeink szerint értekezésünk mellett, hogy megmutatja Nemes Nagy Ágnes költészetének egy eddig kevésbé ismert oldalát, e fontos kérdések megválaszolásának is hasznos segédanyaga lesz.

A témában végzett publikációs tevékenység

1. *A vers mint egy névtelen érzelem szinonimája: Elemzési szempontok Nemes Nagy Ágnes A Között című verséhez* (tanulmány, Új Forrás 2006, 10., 79–89.)
2. *Nyújtózás a végtelen felé: A vágy motívuma Nemes Nagy Ágnes költészetében* (tanulmány, Mester és Tanítvány, 2007. augusztus, 106–114.)
3. *Szakirodalmi bibliográfia és említési mutató Nemes Nagy Ágnes verseihez* (bevezetés, bibliográfia, mutató, ItK, 2008/5–6., 700–740.)
4. *„Itt bent a vatta-némaság”: Önreflexív motívumok Nemes Nagy Ágnes költészetében* (tanulmány, Kortárs, 2010/5., 72–87.)
5. *„Elfogtam volna mást, s íme, elfogtak engem”: Nemes Nagy Ágnes műfordításai*. Szerk. Buda Attila (recenzió, Magyar Napló, 2011/, 7., 63.)
6. *A jellé váló tárgy: Nemes Nagy Ágnes: Falevél-szárak* (tanulmány, Kortárs, 2012/7–8., 113–123.)
7. *„Líra inkognitóban”: Hernádi Mária: A névre szóló állomás* (recenzió, megjelenés alatt: Tiszatáj)
8. *Nemes Nagy Ágnes költészetszemlélete* (tanulmány, megjelenés alatt: Új Forrás)

Konferenciaelőadások

1. *A jellé váló tárgy: Nemes Nagy Ágnes: Falevél-szárak* (Nemes Nagy Ágnes-émlékkonferencia. A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia és a PIM közös programja, Budapest, 2011.11.18.)
2. *Konsequenzen eines wirkungsgeschichtlichen Zusammenhangs. Das Dinggedicht bei Rilke und Agnes Nemes Nagy* (Konturen der Subjektivität in den Literaturen Ostmitteleuropas im 20. und 21. Jahrhundert, Collegium Hungaricum Berlin, 2012. 04 19-20.)
3. *A költő-én megalkotásának kísérlete Nemes Nagy Ágnes ars poeticájában* (Nemes Nagy Ágnes emlékkonferencia, Magyar Írószövetség, 2012. 10. 2.)